

Іван Шишкін

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕСУ МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ТА ПОЛЬСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В ПЕРІОД 1943 – 1944 РР.

У статті здійснено дослідження спроб порозуміння між представниками українського національно-визвольного руху та польського руху опору в період загострення двосторонніх взаємин 1943 – 1944 рр. Зокрема, розглядаються основні аспекти переговорного процесу, що мав місце на теренах Західної України. На основі аналізу архівних матеріалів, вітчизняної і зарубіжної наукової літератури автор здійснив спробу охарактеризувати переговорний процес та дати оцінку діям українців і поляків, спрямованим на досягнення порозуміння.

Ключові слова: українсько-польські стосунки, українське питання, польський еміграційний уряд, Делегатура, Армія Крайова, Східна комісія, Східне бюро, «східні кресли».

В статье осуществлено исследование попыток взаимопонимания между представителями украинского национально-освободительного движения и польского движения сопротивления в период обострения взаимоотношений 1943 – 1944 гг. В частности, рассматриваются основные аспекты переговорного процесса, который имел место на территории Западной Украины. На основе анализа архивных материалов, отечественной и зарубежной научной литературы автор осуществил попытку охарактеризовать переговорный процесс и дать оценку действиям украинцев и поляков, направленным на достижение взаимопонимания.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, украинский вопрос, польское эмиграционное правительство, Делегатура, Армия Краева, Восточная комиссия, Восточное бюро, «восточные крессы».

The article research attempts of understanding the relations between Ukrainian national liberation movement and Polish movement of resistance in the period of aggravation double-sided mutual relations in 1943 – 1944. The basic aspects of speech process which took place on the territories of Western Ukraine are examined in particular. On the basis of analysis of the archived materials, domestic and foreign

scientific literature, the author carried out an attempt to describe a voice process and give estimation to the actions of Ukrainians and Poland directed on achievement of the mutual understanding.

Key words: *Polish-Ukrainian relations, Ukrainian question, Polish emigrational government, «Delehatura», Armia Krayova, Eastern Comission, Eastern bureau, «eastern lands».*

У період 1943-44 рр. і українці, і поляки все більше і більше схилялися до думки, що без налагодження співпраці між двома підпіллями жодна сторона не буде спроможна досягти поставленої перед собою мети. Проте завдання, які стояли перед представниками українського національно-визвольного руху були кардинально протилежними. Поляки не збиралися поступатись теренами Західної України, вважаючи їх споконвічно польськими, українці ж прагнули до утворення незалежної держави з обов'язковим включенням до її складу західноукраїнських територій. Водночас, згідно з інформацією Делегатури польського еміграційного уряду, на рубежі 1942 – 1943 рр. її представники провели переговори з усіма найвпливовішими українськими діячами, які, на думку поляків, могли виявити пропольські симпатії. Свою готовність до співпраці задекларували всі з ким проводилися переговори, а це була група чисельністю в 60 осіб. За свідченням представників Делегатури усі вони висловлювали дуже високу готовність до співпраці [8, с. 78-79].

Контроль над двосторонніми переговорами взяв на себе комендант Обшару III-Львів ген. К. Савіцький. Зі сторони поляків у них також брали участь Я. Дем'янчук та Л. Садовський. Крім того, до переговорів безпосередньо були залучені представники II-го штабу Обшару, Г. Погоський, С. Бездек і М. Хіровський. Українська сторона була представлена такими діячами як В. Кубійович – від УЦК, а також Є. Врецьона, З. Матла, М. Степаняк, В. Охрімович, М. Прокоп, В. Андрієвський – від ОУН(б) [16, с. 142].

Звіти про переговори з українцями польське підпілля відправляло за кордон на розгляд уряду. Проте, він ніяк не реагував на цю інформацію. 11-го березня 1943 року, С. Ровецький у радіограмі до Лондона інформував про прагнення бандерівців до співпраці у боротьбі проти Німеччини і Радянського Союзу як у галузі пропаганди, так і військової співпраці. «Лондонці» знову проігнорували цю інформацію.

У наступній радіограмі від 16-го березня 1943 р. головний комендант АК зазначав, що переговори вже неможливо відкладати далі, адже це почало непокоїти українську сторону, яка висловлювала з

цього приводу свою стурбованість. Тому з метою прояснення ситуації ген. К.Савицький виїхав до Варшави, але центральне керівництво польського підпілля у столиці саме очікувало на рішення з Лондона [16, с. 30]. Нарешті після довгих дискусій і обговорень 31-го березня польський уряд ухвалив «Тези в справі української політики» [6, с. 1].

Слід зазначити, що, по-перше, документ було написано в дусі політики «федералізму» і «прометеїзму», по-друге, він абсолютно не вирішував наболілого для українців питання про визнання Польщею їхніх прав на створення незалежної держави на теренах Західної України, по-третє, прийняття саме такої декларації завело в глухий кут переговори між українським та польським підпіллям і було неоднозначно сприйняте керівними колами останнього.

Після оголошення офіційної позиції польського уряду представники польського підпілля на місцях, які виступали за співпрацю з українцями, фактично були шоковані змістом даного документу. Ген. К. Савицький ознайомився з тезами 17-го квітня 1943 року. Розвівши руками, він з гіркотою сказав: «Варшава нас не розуміє. Не мають там для нас серця. Я знав, що нам світить щось погане стосовно справ Східної Малопольщі» [16, с. 33].

Після прийняття березневої декларації представники українського національно-визвольного руху зрозуміли, що польська сторона не збирається йти на поступки у питанні про приналежність західноукраїнських територій. Саме це стало однією з причин подальшого загострення двосторонніх взаємин. Українці почали проводити курс на підрич соціальної бази польського руху опору, намагаючись тим самим опанувати та взяти під свій контроль терени Західної України. За свідченням П. Мірчука «провід українського підпілля дав красивим проводам вільну руку у виборі форм боротьби відповідно до місцевої ситуації» [2, с. 32]. Так, в контексті «діяльності на власну руку» командир УПА «Північ» «Клим Савур» (Дмитро Клячківський) прийняв рішення про примусове усунення польського населення з теренів Волині [13, с. 99].

30-го липня 1943 р. Крайова політична репрезентація замість того, щоб опублікувати офіційну позицію уряду, видала польською та українською мовами власну «Відозву до українського народу». У ній українцям закидалася співпраця з СРСР та Німеччиною, вимагалось припинити різанину поляків і відмовитися від вербування в дивізію СС Галичина. Разом з визнанням права українців на самовизначення КРП рішуче заявляла про приналежність західноукраїнських земель до Польщі. Відозва закликала українців відмовитись від співпраці з окупантом, засудити звірства масових вбивств, здійснених по відно-

шенню до поляків та виступити спільним фронтом проти спільних ворогів [12, с. 1244]. Стосовно приналежності українських територій у відозві говорилось: «Розуміємо та оцінюємо прагнення Українського народу до створення Самостійної України. Заявляємо, однак, що не зречемося східних земель Речі Посполитої...» [12, с. 1244] Східне бюро видрукувало 1200 примірників «Відозви» і розіслало їх провідним українським політикам. Слушною є думка Р. Тожецького про те, що вона містила недосяжні завдання, якщо польське підпілля хотіло досягти ще чогось важливішого ніж ще більше посварити між собою обидві сторони [18, с. 219].

30-го серпня 1943 р. у спеціальному зверненні з критикою відозви КРП виступило Стронніцтво демократичне. Зокрема, у документі говорилося, що визнання та підтримка української держави, з одного боку, і виключення можливості територіальних поступок на її користь, з іншого, носять яскраво виражений антирадянський характер, що, в свою чергу, може бути використано СРСР для антипольської пропаганди, а також спровокує подальші напади на поляків. Крім того, польські демократи висловили невдоволення з приводу замовчування офіційної березневої постанови уряду. На їх думку, така позиція є перевищенням повноважень «навіть якби КРП визнати за сурогат конспіративного парламенту» [3, с. 197-199].

Варто наголосити, що якби офіційну березневу декларацію уряду й було опубліковано, – це, швидше за все, не змінило б загального ходу подій, адже її прийняття було запізнілим і не могло задовольнити прагнень українців, проте показувало намагання вирішити наболіле питання демократичним шляхом. В даному ж випадку вся справа стала скоріше демонстрацією антиукраїнських упереджень і неприязні [15, с. 293].

На думку української сторони, відозва до українського народу була зроблена вперше за чотири роки і в ній не було нічого, крім погроз [9, с. 8]. Українські провідні діячі вважали, що вона була нереальною, бо неможливо буде піддати «найсуворішому покаранню 100 тис. чоловік». Даний документ, на їхню думку, не піднімав проблеми незалежності України на належному рівні, а лише застерігав, що поляки не поступляться землями, які знаходилися в кордонах Польщі до 1939 р. Різка несприйняття українською стороною викликало також і те, що відозва «закидала звинувачення українцям, але ні слова не говорила про польські провини чи помилки стосовно них у минулому» [9, с. 9]

До переговорів між обома сторонами знову дійшло восени 1943 р. У зв'язку з швидким наближенням Східного фронту ОУН(б) нав'язала

контакти з командуванням АК Обшару Львів. В ході переговорів українська сторона висловила згоду на ряд поступок. По-перше, підкреслювалося, що українці є об'єктом польсько-радянського конфлікту, в якому вони займають пропольське становище. По-друге, південно-східні воєводства – це інтегральна частина Польської держави, а їх території є національно мішаними. По-третє, у зв'язку з вищезазначеним Польща має право і обов'язок виступити в обороні цих земель на міжнародній арені [5, с. 155]. Це створило підґрунтя для початку переговорного процесу. 10-го вересня 1943 р. відбулася нова зустріч представників обох сторін. На жаль, з документу видно лише те, що це була зустріч між представниками Центрального Проводу ОУН(б) та АК, а хто конкретно представляв обидві сторони, документ не зазначає. Українська сторона запропонувала розглядати переговори як суто інформаційні. Було задекларовано, що в інтересах обох сторін лежить заспокоєння взаємної ворожнечі і, що вони визнають обов'язковість дійти до порозуміння в площині військової та політичної співпраці. Говорилося про небезпеку для обох сторін з боку Німеччини та СРСР, а також дві різних можливих платформи у розв'язанні польсько-української проблеми. Перший варіант – максимальний, передбачав можливість утворення української держави в разі розпаду СРСР, другий – мінімальний, розглядався як вирішення наболілої проблеми в рамках Польщі із збереженням за останньою кордонів до 1939 р. [11, с. 192].

В ході переговорів українська сторона заявила: «І ми, і ви маємо спільних ворогів, ви без нас і ми без вас не здатні створити сильної держави. Дійсно, ваш імперіалізм протягує руку до наших етнографічних земель, проте складається враження, що це робить лише ваша політична преса, бо в військовій пресі українська проблема трактується об'єктивно» [11, с. 192]. Обидві сторони визнали, що конфлікт між ними дає привід СРСР втручатись в внутрішні справи обох народів і тому потрібно об'єднатись задля досягнення спільної мети [11, с. 192].

Ще одна така розмова відбулась 18-го вересня 1943 р. У ході обговорення можливих варіантів вирішення наболілої проблеми на запитання польської сторони про те, як українці бачать собі шлях до порозуміння, відповідь була наступною:

«а) визнання польською стороною прагнення українців до незалежності;

б) відмова Польщі від територіальних претензій до України;

в) на випадок ймовірного розпаду СРСР та виникнення незалежної української держави справа встановлення кордонів має бути відкладена на пізніший час» [11, с. 194-195].

12-го жовтня 1943 року Рада з питань національностей ухвалила рішення про те, що приналежність східних земель польської держави знаходиться під небезпекою в зв'язку з новою можливою окупацією даних теренів Радянським Союзом. Також в ухвалі підкреслювалося, що існує загроза не тільки від окупантів, але й від крайніх елементів з середовища меншин [10, с. 2]. В зв'язку з цим перед підпіллям було поставлено завдання інтенсифікувати польсько-українські переговори з метою отримання від українців офіційної заяви, що населення, яке проживає на теренах «східних кресів», хоче залишитися громадянами Польщі. На початку листопада 1943 року до Львова приїхав представник Делегатури уряду, щоб переконати представника ОУН до окреслення свого становища у вигляді декларації. Проте, переговори не відбулися з огляду на так звані «технічні труднощі» української сторони [14, с. 343].

Наступна ухвала Ради з питань національностей була прийнята 15-го листопада 1943 року. В ній було визнано, що на розвиток українсько-польських стосунків суттєво впливає стан польсько-російських взаємин. У документі підкреслювалося: ставлення Росії до Польщі є ворожим і незмінним протягом довгого часу, а також, що Росія виявляє претензії до мішаних, з точки зору національного складу, територій [10, с. 2]. Головною метою діяльності представника уряду в галузі національної політики було визначено «полегшення уряду Польщі утримання в складі польської держави її східних земель» [10, с. 2]. В зв'язку з поставленою метою завдання, що покладалися на представника уряду, формулювалися наступним чином:

«1. В краї повинні енергійно проводитись польсько-литовські та польсько-українські переговори.

2. Метою тих переговорів мусить бути декларація організованих рухів тих народів, яка б засвідчувала що:

а) литовці прагнуть свою долю пов'язати з Польщею, а не з Росією.

б) українці, що мешкають на теренах Речі Посполитої, хочуть залишитись громадянами Польщі [10, с. 2].

З даного документу стає зрозумілим, що справа українсько-польського порозуміння та й порозуміння з іншими меншинами мала на меті використання українців у своїй боротьбі за збереження неподільності територій польської держави, а не врахування прагнень народів на самовизначення. Камінь спотикання, який заважав польській стороні знайти компроміс у своїх відносинах з українським народом як в міжвоєнний період, так і в період війни, знову відіграв свою негативну роль.

27-го січня 1944 року Рада з питань національностей прийняла ухвалу, котра стосувалась безпосередньо українського питання. Зокрема, у першому пункті документу зазначалося, що польський народ, який бореться за свою незалежність, мусить розуміти і розуміє прагнення українців до самовизначення, а виникнення незалежної української держави в басейні Дніпра узгоджувалося б з польською рацією стану [10, с. 3]. Даний документ фактично не відходив від пунктів, що декларували попередні заяви польського уряду та підпілля і не вносив нового тону до справи порозуміння між українцями та поляками. Разом з тим, не слід забувати, що він демонстрував готовність до переговорів з українською стороною.

Паралельно з розробкою політики щодо української проблеми Рада з питань національностей продовжувала контакти представників Делегатури уряду та АК з ОУН. Так, 1-го грудня 1943 р. відбулися нові переговори. Початково українці пояснили, чому не відбулася зустріч, запланована на листопад 1943 р. Серед головних причин було названо репресії німців, а також протидію зі сторони УЦК, мельниківців і «бульбівців». В ході переговорів головну провину за розпалювання конфлікту було покладено на німців. Учасники зустрічі також узгодили наступну дату переговорів. Їх було заплановано на 9-те грудня 1943 р. [11, с. 196-198].

На жаль, ми не маємо інформації про те, чи запланована зустріч відбулася. З огляду на лист від 21-го січня 1944 р., у якому провід ОУН(б) пропонував знову розпочати переговорний процес з метою замирення та співпраці обох народів, слід припустити, що зустріч не відбулася, бо ОУН(б) пропонувала завершити переговори до 10-го березня 1944 р. [1, с. 226].

8-го лютого 1944 р. відбулася нова зустріч між представниками української і польської сторони. На початку розмови поляки підтвердили, що «лист відправлено до Варшави», проте відповідь ще не надійшла [11, с. 198]. Розмови знову велися навколо проголошення українцями офіційної декларації, яка б демонструвала їхню відмову від «співпраці з більшовиками» і «визвольною Українською республікою Корнійчука». Українці відповіли, що і так неодноразово займали таку позицію, а тому не бачать необхідності ще раз це підкреслювати, адже «всі і так знають, що нашим ворогом № 1 є більшовики» [11, с. 198].

В зв'язку з цим поляки запропонували обговорення трьох основних пунктів:

- 1) чи така декларація взагалі потрібна;
- 2) чи така декларація повинна бути;

3) чи з точки зору тактичної така декларація є можливою [11, с. 199].

Навколо вищезазначених питань виникла дискусія, бо українська сторона у відповідь на запитання про те, кого представляє їхня делегація, відповіла, що ОУН(б). На що поляки відповіли, що потрібно є Верховна Рада, яка б представляла весь український народ, а не лише ОУН, котра уособлює лише найбільш свідомі його елементи [11, с. 199].

Українська делегація погодилась з даним зауваженням, проте підкреслила, що ще не надійшов момент, щоб деконспірувати членів Ради, оскільки це може викликати хвилю арештів. Основним аргументом проти такого твердження було те, що поляки теж ризикують так само, але свою Раду національної єдності створили [11, с. 199]. Крім того, польська делегація підкріпила своє переконання аргументами про те, що союзники слідкують за усіма подіями, які відбуваються в краї, зважаючи усі можливі варіанти подальшого розгортання подій, а тому, брак офіційної української заяви є негативним чинником і така заява, як юридичний вираз прагнень українського народу, є просто необхідною [11, с. 199].

Наступна зустріч представників обох сторін відбулася 28-го лютого 1944 р. Її головними завданнями стало два пункти, навколо яких відбувалося обговорення. Перший – аналіз причин українсько-польського протистояння і другий – організація та засади діяльності «Комісії заспокоєння терену», котра мала взяти на себе роботу над примиренням обох сторін [11, с. 201].

Українці звернули увагу польської сторони на труднощі, які стоять перед ОУН на шляху до заспокоєння населення на західноукраїнських землях. Серед них відзначалася відсутність спільної позиції в суспільстві: частина українських чинників виступала за подальшу співпрацю з німцями. Серед причин, які загострювали ситуацію, називалися також: співпраця окремих поляків з німцями (участь польських поліційних відділів у каральних експедиціях проти українців), співпраця польського населення з радянськими партизанами, страх українців перед чутками про активне озброєння польських підпільних загонів, які нібито роблять це з метою масового вбивства українського мирного населення тощо [11, с. 202-203].

Польська сторона висловила розуміння труднощів українців, проте підкреслила, що вихід з цієї ситуації є лише один – «швидка та енергійна діяльність», спрямована на примирення. У ході переговорів, ось уже вкотре, поляки підняли питання про оголошення офіційної української декларації, на що отримали відповідь, що такий документ обов'язково буде, проте точна дата ще невідома [11, с. 203].

8-го березня 1944 р. відбулася остання зустріч з циклу польсько-українських переговорів, які мали місце протягом вересня 1943 – березня 1944 рр. У ній брали участь: З. Зеленьський (від Делегатури), і Г. Погоський, С. Бездек та М. Хіровський (від АК). Українську сторону представляли І. Гриньох, В. Андрієвський, М. Степаняк та, ймовірно, М. Прокоп і Є. Врецьона. В ході розмови знову зверталася увага на необхідність порозуміння та припинення різанини. Польська делегація підкреслила, що «польський народ з радістю привітає виникнення української держави», проте «хотіла б знати, що може принести подальший розвиток подій і якою буде позиція української сторони». Українці відповіли, що в даній ситуації не бачать іншого шляху для досягнення незалежності, окрім співпраці з Польщею та опертя на її підтримку. Один з них заявив, що початково український народ орієнтувався на Німеччину, проте «швидко настало протверзіння», яке наказало «повернути на властивий нам шлях – опертя на Польщу.» Зверталася також увага польських колег на те, що така позиція не є легкою, адже залишається низка невирішених проблем, серед яких найбільш фундаментальною є проблема кордонів, проте українська сторона «хоче і може піти на компроміс», тому що «хочемо згоди», адже врегулювання українсько-польських взаємин раз і на завжди поклато б край «будь-яким причинам сварки і самій сварці» [11, с. 204-205]. Не зважаючи на заяви про взаємну повагу та розуміння необхідності співпраці, в ході розмови не дійшло до прийняття якогось конкретного рішення. На думку одного з учасників переговорів З. Зеленьського, сторони не мали що запропонувати одна одній [17, с. 166]. Фактично далі визначення свого становища не дійшло. Проте польська сторона запросила українців до продовження переговорів в Варшаві [7, с. 25-27].

Паралельно Крайова політична репрезентація та офіційний уповноважений уряду Речі Посполитої підписали спільне звернення до уряду, в якому підкреслювали свою повну узгодженість з діями уряду. У зверненні підкреслювалось, що КРП, уповноважений уряду, а в їхній особі й усе польське суспільство, опираючись на свої історичні права, розуміють і поділяють його позицію щодо неподільності польських територій [4, с. 1].

Тим часом, у ніч з 3-го на 4-те січня 1944 р. радянські війська перейшли кордон Західної України і почали операцію по звільненню Волині. 5-го січня польський уряд видав відозву про негативне ставлення до даного факту, на що офіційна Москва відповіла, що він не має жодних прав стосовно «східних земель» [16, с. 334].

Польське підпілля на місцях виступило проти переговорів на тему перегляду східних кордонів. 15-го лютого 1944 року до Англії було направлено депешу, підписану спільно уповноваженим польського уряду та Радою національної єдності. В документі відзначалося, що польська сторона погоджується на запропоновані західні кордони держави, проте відмовляється розглядати їх як компенсацію відібраним східним землям. Підкреслювалося також, що поляки виступають за переговори з СРСР при обов'язковій участі у них союзників, однак підуть на переговори лише при умові поваги до суверенності Польщі з боку СРСР і категорично виступають проти будь-якого обговорення на тему зміни східного кордону. Поряд з цим підкреслювалося, що Радянський Союз не цікавить насправді зміна східних кордонів, так само як німців не цікавив Гданськ: йшлося, перш за все, про суверенність та цілісність Польщі [4, с. 4].

Розпочався тиск Великобританії на польський уряд, аби він погодився з кордоном, що проходить по лінії Керзона, проте це нічого не дало: польська сторона продовжувала стояти на своєму. Як наслідок, 22-го лютого 1944 року У. Черчілль оголосив публічну декларацію, в якій заявив, що Великобританія ніколи не гарантувала Польщі якоїсь конкретної лінії кордону на сході [16, с. 334]. Поляки намагались апелювати до США, які в свою чергу пообіцяли підтримку у домаганнях польської сторони на Львів та Борислав, пропонуючи тим самим компромісний варіант. Проте, коли С. Миколайчик підняв це питання на засіданні Ради міністрів, проти такого варіанту висловились міністри К. Попель, М. Сейда та Я. Квапінський, які у справі східних кордонів послуговувалися принципом «все або нічого» [16, с. 335]. Слід зазначити, що згідно з рішенням Ялтинської конференції, Західна Україна була визнана територією СРСР і після цього фактично українська проблема для польського уряду на еміграції була знята. Після зайняття радянськими військами території Західної України склались нові умови для співпраці між польським та українським підпіллям.

Отже, українсько-польські стосунки в період радянсько-німецької війни зазнали значної трансформації внаслідок змін як на міжнародній арені, так і на територіях Західної України. В зазначений період на бачення польським урядом та підпіллям українського питання значною мірою впливала позиція західних держав та Радянського Союзу. Головним питанням, на якому зосередив свою увагу уряд у Лондоні, було відновлення Речіпосполитої в довоєнних кордонах, що суперечило прагненням українського національно-визвольного руху. Польський уряд розумів, що необхідною є офіційна декларація, яка б заспокоїла

українців та створила умови для співпраці, проте такого документу не було видано аж до березня 1943 р., з огляду на несприятливу міжнародну ситуацію. У період загострення двосторонніх взаємин польський уряд та підпілля почали приділяти особливу увагу українському питанню. Слід зауважити, що проблемою уряду у прийнятті рішення стосовно прагнень українців була неузгодженість поглядів різних політиків, які належали до різних політичних угруповань.

Не дивлячись на це спроби порозуміння мали місце. Українській і польській сторонам вдалось навіть досягти однакових поглядів, на окремі аспекти у взаємовідносинах, хоча не слід забувати про те, що не було прийнято жодної спільної офіційної ухвали. Переговори між обома сторонами пройшли складний шлях – від просто розмов приватного характеру з метою збирання інформації до офіційних зустрічей.

Джерела та література:

1. Киричук Ю. Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939 – 1945 рр. / Ю. Киричук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. – Острого: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 222-229.
2. Мірчук П. Українська повстанська армія (1942 – 1952) / П. Мірчук. – Репринтне відтворення Мюнхенського видання 1953 р. – Львів: Львівська обласна рада Товариства української мови ім. Т. Шевченка, 1991. – 319 с.
3. Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942 – 1944) / Adam Bień. – [Opr. A. Roliński]. – Kraków: Wyd-wo Biblioteki Jagiellońskiej s Księgarni Akademickiej, 2001. – 606 s.
4. Arhiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. – Armia Krajowa (AK). – Sygn. 203/XV-8.
5. AAN. – Delegstura Rządu RP na Kraj (DRRP). – sygn. 202/I-8
6. DRRP. – Sygn. 202 / II-50.
7. DRRP. – Sygn. 202 / III-130.
8. DRRP. – Sygn. 202 / III-198.
9. DRRP. – Sygn. 202 / III-203.
10. DRRP. – Sygn. 202 / XVI-1.
11. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947 / Kulińska L. – Kraków: ABRYS, 2002. – Т.ІІ.- 1060 s.
12. Baliszewski D., Kunert A. Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945 / D. Baliszewski, A. Kunert. – Warszawa: RYTM, 1999. – Т. 1-2 (1943-1944). – 1752 s.

13. Iljuszyn I. Geneza i działania bojowe 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej / I. Iljuszyn // Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej», Łuck, 20-22 maja 1998 r. – Warszawa: KARTA, 1998. – T.3. – 146-170.
14. Filar W. Wołyń (1939 – 1944): Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie / W. Filar. – Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2003. – 467 s.
15. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej / G. Motyka // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej (1939 – 1953). – Warszawa; Londyn: Drukarnia Wydawnictw Naukowych, 2002. – S. 279-427.
16. Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej / Cz. Partacz, K. Łada. – Toruń: CEE, 2004. – 412 s.
17. Torzecki R. Kontakty Polsko-Ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego Rządu Emigracyjnego i Podziemia (1939 – 1944) / R. Torzecki // Dzieje najnowsze. – Warszawa, 1981.
18. Torzecki R. Polacy i ukraińcy / R. Torzecki. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.